

LÁTOGATÁS

(SÉTA A MAGYAR ZSIDÓ HADI ARCHIVUMBAN)

IRTA: DR. MOLNÁR ERNŐ

Még javában forog a hadak járásának színes és véres kaleidoszkopja, még javában lángol a világ, felgyulladva mind a négy sarkában, még egyre teremnek az új és új hősök, a régiek még egyre frissel tetézik a régi babérokat, és nemes lelkek már is összehajolnak és serény kezek már is buzgólkodnak, hogy a háboru-elcsorgatta vért ezüst patakokba gyűjtsék, hogy az elomlott könnyeket gyémántserlegekbe párolják, hogy elhervadt életekből szomorú, halotti koszorúkat fonjanak.

Lám, mily mély az emberiség érzéke a Múlt iránt! Mert ki tudja, mikorra áll el az öldöklés, a véres, a rettenetes, mert ki sejtí, mikorra enyészik el a gyilkoló enyészet, a vérhalál? Bizony, az ezüstpatakok vére folyamokká dagadhat addig, a gyémántserlegek könnye még csermelyekké nőhet, hervadt életek halotti koszorúi letarolt virágos kertek dimenzióit ölthetik még fel . . . Am az emberiség már rubrikáz, már elkönyvel, már lajstromoz, hogy egyetlen vércsepp sem hiába omlott légyen, egyetlen könnycsepp sem hiába hullott légyen, hogy egyetlen élet sem hervadt el légyen hiába.

Ime, ezek a nehéz iratkötegek, egybegyűjtve Magyarország és Horvátország vá-

rosaiból és falvaiból, beágyazva a barna, kemény fedeleikbe, ime, mint szaladnak végig a sötét polituros polcokon, ebben a tágas termében a Dunamenti palotának. Mennyi vesztett remény, mennyi emberi és zsidó fájdalom, mennyi emberi és zsidó szenvedés árad ezekből a nehéz iratkötegekből! Am szenvedésekből virágozik ki az öröm. . . És ez elhullt életek tömegei nem olyanok-e, mint évszámra lehullott rétegei sárga faleveleknek, melyek az anyaföldet táplálják halálukkal, hogy új élet sarjadozzon ki belőlük?

Felütöm a barna, kemény födeleket, melyek egy-egy város vagy egy-egy falú zsidó vonatkozású adatait foglalják egybe, és lapozgatok a nagybetűs levelek, a kitöltött adatgyűjtőívek és a hősök mellékelt fotográfiai között. Adatok tizezrei szenderegnek e polcokon már eddig is. Olyanok ezek az *adatos gyűjtőívek*, mint terebélyes gyümölcsfák ősszel, melyek a termésük súlya alatt roskadoznak. A tulajdonnevek és a keresztnévek tarka összevisszasága zsong felénk a nevek rovatából, magyar, német és zsidó nevek színes keveréke; a születési évszámok, patakja két évszámnak, 1865-nek és 1897-nek nyaldossa partjait; a foglalkozási ágaknak valóságos bábeli zürzavara morajlik felénk egy harma-

---

dik rovatból, napszámostól kezdve gimnáziumi tanulón és kereskedőn át színészig, bankigazgatóig, ügyvédig, hivatalnokig, tanárig, minden kasztot megtalálhatsz, zavaros káosszá olyadva, mely fölött közös zsidóságuk kötő-árama leng; s míg a frontrovatban az orosz, a szerb és az olasz frontok neveit leled stereotyp változatban, s míg a ranglétra átlagban, kevés kivétellel, csak a főhadnagyok két aranycsillagáig fut fel, addig a kötelelességteljesítés, a hűség, a vitézség ékes példáinak végtelen skálája integet feléd, egyszerű és rövid mondatok korlátai közé tömörítve, önfeláldozó tettek, melyeknek jutalma a hősi halál és az arany vitézségi érem szalagja között váltakozik.

Bizony, a történelem levegője csap ki ezekből a levelekből már ma is. Ez az újkori borzalom új alkalom volt a zsidóságnak, hogy megméréssék és súlyosnak találtassék. Jól tudjuk a zsidó nép történetéből, messze visszanyúlólag időszámításunk kezdete elé, hogy ahol a harcok természet mint emberi érték számíttatott fel, a zsidó katona a harcosi derékség emberi magaslataira mindig kiválóan fel tudott emelkedni. De a középkor senyvedése letörölte a zsidóság alakjáról a katonanimbuszt. Am zsidó neveket most majd újonnan háborus párázatok fognak körülengeni. Egyszerű, becsületes, munkás, polgári zsidó nevekbe, melyekből eddigelé a szorgalom és a verejték párája szált fel, most a hősiesség új vonala fog belekarcolódni és az életfeláldozás új színe fog beivódni. A zsidó mint hős. Makkabeusok. És ha kiejtünk majd egy egyszerű zsidó nevet, a polgári szorgalom fogalmán kívül a vér, ágyú, küzdelem, hősi halál reminiszenciái fognak társulni hozzá lelkünkben, öntudatunk néma küszöbe alatt.

És az adatok ez impozáns tömegére, az Archivum gyűjteményének eme vázára, a *katonalevelek* bensősége lopja rá a húst, a vért, a lélek melegét és az érzés pirosságát. A lelkesedés mély levegője árad ki ezekből a levelekből, úgy a fronton, mint a front mögött levőkből. Úgy hat ez a mélyről jövő áram az

adatívek tömörségéhez képest, mint mikor pihenj!-be ereszkedik a vigyázz!-állásból a katona. Kemény menetelések trappolását hallhatod ki belőlük, majd nehéz csaták ágyúinak dübörgése rémísztheti lelkedet, majd velük együtt szenvedheted a pozíció-harcok idegtépő retteneteit. De e nehéz, süvöltő viharok borzalmi mellett néha-néha könnyű, lágy szellők, halk fuvalmak is lengenek feléd e levelekből. Szemben a halál félelmetességével, — életével minden pillanatban végleg leszámolva, — a veszélyek alaktalan ködeiből Isten vigasztaló arculata rajzolódik ki a megkeményedett katona-lelkek vízióiban, csaták előtt meghatottan szedik elő a háti zsákból az apró tábori imakönyveket, hogy felkészülve jusson lelkük a Legfőbb Bíró elé, ha úgy rendeli a kikutathatatlan Akarat, — az ima-szíjjak áhitattal csatolódnak fel reggelenként, míg a fejek imaköpenybe burkolóznak, — és ha elérkeznek a mélyszimbólumu zsidó ünnepek, a szabadság gyönyörű, dalos ünnepei, a pészach, a chanukka, avagy a magábatérés, a bűnbánat mély napjai, az újév és az engesztelő nap áhitata, komoly és átértzett bensőséggel hajtják meg Istenünk előtt lelkük tépett zászlaját.

Am legyen, a testük, a harcok nehéz fáradalmaiban eldurvulhatott ezeknek a katonáknak, de lelkük átszellemült és megfinomított. E levelek hangja jóságos, meghatódott, érzelmes, majdnem gyermeki, mely vonás egy kemény kontraszttal, a halálnak egyre lelkükben ólálkodó párázatával olvad egybe. Aggódnak családjukért, meleg szavakkal cirógatják gyenge, fiatal asszonyuk lelkét, meleg, édes simogatásokat küldenek apró, fürtös gyermekfejekre, vágyódnak utánuk, kiktől a háboru érthetetlen szélforrataga elsodorta őket. Ó, de legmeghatóbbak az apák levelei, melyekben gügyögő apróságaik után epekednek, kik a háboru kitörése óta *lettek*, s kiknek szájacskáit s gyenge tagocskáikat ők meg nem simogathatták szemükkel s még nem csókolgathatták végig szájukkal, — s ó mily igen-igen a lélekbe markoló, midőn a halálra

---

sebesült katona küldi utolsó meleg érzésfosz-
lányait hűséges feleségének és apró csemetéi-
nek. Egy hadnagy írja tábori lapon egy ba-
rátjának: „Fiam született, mióta a harctéren
vagyok, s nem láthatom meg gyermekemet,
fájdalom, talán sohasem“. Egy halálra sebe-
sült miskolci honvéd pedig, G., aki polgári
életben kereskedő volt, így üzen utólszor is-
merőseinek: „Feleségemet pedig ne gyanusít-
sátok meg halálom után, ha gyermeke szület-
nék, annak ellenére, hogy én már több mint
egy éve a táborban vagyok. Mert többízben
meglátogatott engem az én asszonyom és én
megöleltem őt“. Egy egyszerű katona meg-
ható levélben kéri Dr. Hevesi Simont, vegye
lelki gondozásba a fiát, aki most lesz „bár-
micva“. Husz hónapja a harctéren van, fáj
neki, hogy nem lehet jelen, de úgy hallja,
katonák kéréseit teljesíteni szokták, avassa
tehát bele a zsidóság tanaiba, figyelmeztesse,
hogy legyen jó beteg anyjához és legyen val-
lásos.

De az a meleg, mely a harctéri levelekből
kicsap, nem csupán a saját hozzátartozók
felé árad, hanem a bajtárs kedvesei irányában
is sugározik. Mily megkapó és megindító a
katona-levelek naiv esetlensége, midőn óva-
tosan kúszó, részvétteljes mondatokban köz-
lik a hozzátartozókkal bajtársuk hősi halálát,
beszélvén róla a bevezető szavakban mint
„volt barát“-jukról. Am az anya aggódó
szeme, az ara remegő pillantása rosszat
sejtve fut át a bevezető sorok naiv előkészít-
tésén és a gyászos és szívének rettenetes hír
olvastára ájultan roskad össze.

Ezek azok a vezérmotívumok, melyek a
harctéri levelekből kicsengenek és egy fel-
emelő harmóniává olvadnak össze, és mint az
ó-görög tragédiák karának ellenverse, echózik
reájuk az a bensőség, mellyel az itthoniak
küldik szívüket leveleikben fiaiknak a harc-
mezőn. Mennyi lelki erő, mennyi bizalom,
megnyugvás és remény dalol agg nagyapók és
megtörtszívű apák és földönfutóvá lett buj-
dosók soraiból! Itt egy rogyanótérdű, resz-
kető kezű vén nagyapa levelét betűzheted,

aki hős unokájának kíván szerencsét harctéri
kitüntetéséhez, lelkes szavakban, — ott tört-
lelkű apák szavai remegnek szemeid előtt, rí-
mekre töredezve és ritmusokra foszladozva
elesett fiaik sírhalmain, — emitt egy reformá-
tus lelkész magasztaló sorait olvashatod egy
elesett zsidó hősről, élő dokumentumául a re-
formátusok és a zsidóság benső vonzódásá-
nak, — amott meg, egy héber betűs levél ér-
telmét bogozgatva, elámulhatsz öreg zsidók
tetterős lelkén, kik oroszok-feldulta házak
romjain új életbe kezdenek.

Az agg nagyapa himnusza így szól: „... Ér-
tesültem, szeretett unokafiam, hogy mily vi-
tézül és hősiezen harcolsz, feljebbvalóid meg-
elégedésére, és már elő is terjesztették kitün-
tetésedet. Ez a hír annyira meghatott, hogy
nagy örömben sírva fakadva, szemeimet
boldogan az ég felé emeltem s annak, ki ott
trónol, ájtatosan megköszöntem, amennyiben
engem ilyen unokával megáldott. Mert igaz
hittem (így!) szerint csak az teljesíti legszen-
tebb kötelezettségét, aki *olyan odaadással fel-
áldozza magát a hazáért*, ennél fogva kijelen-
tem előtted, drága fiam, hogy nagyon büszke
vagyok Reád és mindig büszkeséggel fogok
Rólad gondolni (így!) és beszélni. Végül vedd
tudomásul, édes fiam, hogy már 84. életéve-
met tiprom, tehetetlenségemben egyebet nem
tehetek, mint imádkozni a hazáért és Király-
ért . . .“ Ezek a lelkes himnuszk törnek elő
egy 84 éves agg zsidó szívéből.

Az apák, fájdalmukat rímekké tördelve,
így keseregnek:

*Messze földön nyugszik elsőszülött vérem,
Letört ágam pora.*

*Hiába volt imám, hitem, reménységem,
Nem jön vissza soha.*

*Vénülő fa lettem, letört egy nagy ágam,
Telve büszkeséggel,
S könnyeim fakadnak a tört ág nyomában
Néma szenvedéssel.*

Ez a két hangulatos szakasz Juhász Mór
nak, a kassai kapitány-poétának egy hosz-
szabb verséből való.

A zsidó isten-megnyugvás és mély hazaszeretetet zsong a tapolcai Vázsonyi Izidor-nak az Archivumban meglevő verséből:

*Isten, ki életet adál,
Engem nem félemlít a halál.
Idősb fiam hősként esett el,
Emlékét őrzöm kegyelettel.
Másik fiam még küzd hazámért,
S én is türöm, mit sorsom rám mért.
Nem várom gyáván harcunk végét,
Nem kérem tőled még a békét.
Csapásid nyugton szenvedem,
Csak győzni engedd nemzetem.*

Igy énekelnek zsidó apák, kik azóta talán maguk is hadba vonultak, elesett fiaik sírhalmán.

A református lelkész imígyen prédikál a zsidó hős felett: „ . . . Üresen maradt ő utána is egy hely, melyet rövid pályafutása alatt oly sok életkedvvel, nemes ambícióval, az emberiségért és jövőért folytatandó harc tiszta vágyaival, vas akaraterővel, az emberszeretetet magasztos törvényét sohasem feledve, a komoly munkában mindig örömét lelve, érte lelkesülve, páratlan becsületességgel, szerénységgel töltött be. Első volt mindig ott, hol dolgozni kellett, — de sohasem volt első ott, ahol a munka eredményét mutogatták . . . Vére belefolyt abba a vértengerbe, mely idegen földön támadt, nemzetünk igazságáért, becsületének megvédéséért. Ő tudta azt, hogy a hazának, ha kell, étellel is tartozik! Mi pedig érezzük azt, hogy a haza hálával tartozik neked. . . “

E nemeslendületű és mély szavakat *László Dávid*, tatai református lelkész küldi be az Archivumnak *Vágó Géza* elesett medikusról.

A héber betűs levél, melyből kozákkorbácsok suhogása hallik ki, így sóhajtozik: „ . . . az üzleteket kifosztották, . . . a cipőket és a felsőruhákat az emberekről leszedték, talisz-okkal takarták le a lovakat, imaszíjjakkal kötözték össze a hevedereket, a tórákat, mezuzákat sárba dobták, összezúzták, a zsidókat verték“ . . .

Elég. Mintha a középkor borzalmi huhogának felénk a majdánkai öreg zsidó levelelből.

Egy vitéz fiatal zászlós, kit bátorságáért egymásután kétszer előléptettek és a vitézségi érdemmel tüntettek ki, szerényen hártgat el magáról minden érdemet szüleihez írt levelében: „ . . . Örömmel tudatom mindezt szeretett jó szüleimmel, mert királyom és szeretett hazám iránti köteleességemet teljesíttem“.

Ez a fiatal hős, ki úgy ír, mintha ama agg nagyapónak unokája lenne, *Beregi Manó* zászlós, a bajai főkántor fia, akinek magas kitüntetése már csak a hős halála után érkezett meg.

De nem csupán az egyének lelkesedése lobban elénk a Hadi Archivum polcairól, hanem a zsidó intézmények áldozatkészsége is. És mennyivel mélyebb perspektívát nyújt és mennyivel plasztikusabbá válik a zsidóság vér- és pénzáldozata ez óriási háboruban, ha mindeme áldozatokat hitközségek és intézetek széles kereteibe tömörítjük! Mert vannak Magyarországon hitközségek, melyeknek szinte összes tagjai bevonultak. És az Archivum adatait az idő és az események azóta már bizonyára túlszárnyalták.

A hitközségek rovatának sorozatába illeszkednek a horvátországi zsidók háborus adatai is, amelyeket eredetileg külön horvátországi zsidó archivumba akartak összegyűjteni. Utóbb azonban ez az Archivum igen helyesen a magyar-zsidó Hadi Archivumba olvadt bele, melynek részére a horvátországi adatokat dr. *Diamant Gyula*, vukovári főrabbi gyűjti nagy szorgalommal.

Azonban nem csupán vért és életet áldoztak a zsidó községek, hanem pénzt, energiát és fáradságot is. Leolvashatjuk az Archivum adatai íveiről a hadikölcsönök szapora jegyzését, a háborus polgári nyomor serény enyhítését, népkonyhák felállítását, lebetűzhetjük hadikórházak berendezését, sebesültek gondozását, továbbá zsidó községek nemes veteledését, hogy az orosz-zsidó foglyok számára

---

rituális ételekről gondoskodjanak, hogy a foglyokat a nagyünnepeken templomukba vihessék.

Ekesen regisztrálják ezek az adatok azt a nagy felbuzdulást, amely az összes zsidó humanitárius intézményeket hadi-jóléti intézményekké alakította át; a *Pesti Hitközség* kórházai hadi-kórházakká lettek, a *Chevre* szeretetháza sebesült tisztok üdülő-otthonává; a *Tanítóegyesület* az ő üdülő otthonát sebesültek kórházának rendezte be, a *Cionisták Otthonát* hadi-kórházzá alakították. Nemes egyszerűséggel szólnak egyéb adatok az *Omike* háborus működéséről, Hadi-népkonyháiról, Diák-menzájáról, Üdülő-otthonáról a sebesültek részére és arról, hogy magánosok is nemes áldozatkészséggel hadikórházakat tartanak fenn és a rászorulóknak tizezerszámra adták s adják az ebédeket és vacsorákat, valamint arról, hogy mindenütt jelentékeny összegeket áldoztak a háboru szerencsétlen menekültjeinek támogatására.

És mindemé nemes cselekedetek fölött női szívek jósága is leng, lelkes zsidó nőké, kik gyöngéd, elkényeztetett, puha kezükkel népkonyhákban szolgáltak fel és hadikórházakban sebesült harcosokat ápoltak. A békeidők normális zsidó jótékonyossága ígygyen háborus jótékonyossággá formálódott át.

És a zsidóság intézményeiről szólván, nem haladhatunk el megemlékezés nélkül a két országos zsidó intézet, a *Rabbiképző* és a *Tanítóképző* háborus részvételének adatai mellett sem. Az Országos Rabbiképző Intézet egy tanára és csekélyszámú hallgatóságának java része a bibliát felcserélte a karddal, lemondtak a papi privilégiumról s a küzdők táborába álltak. Közülök egy már elesett, egy meg orosz fogságba jutott.

Az elesett Schwarcz Dávid szeminarista emlékének tanulótársa Ellenbogen Márkus megható verssorokat szentel:

*Ravatala patyolat hó,
Szemfedőt a szél varr néki,
Virrasztója, a holdvilág
Csodálattal nézi.*

*Patyolat hó tartja lágyan,
Búsan zeng a szél zsoldára,
A holdsugár glóriát fon
Fakó homlokára.*

*S a halott hős fekszik némán,
Fehér havon, hófehéren,
És a szívéen piros vérfolt
Vitézségi érem.*

Az Országos Tanítóképző Intézet szintén kiveszi részét a háboruból; tanítványainak mintegy fele teljesít katonai szolgálatot, egy tanára pedig már hősi halált halt.

Az intézetből kikerült katonák a harctéren is valamennyien ápolják az Alma Materhez való meleg viszonyt. „Majd mindennap“, olvassuk *Bánóczi Józsefnek* az Archivum számára készült jelentésében, „érkeznek az Intézethez a vörös tábori-lapok, sőt elég sűrűn levelek is . . . s szeretettel gondolnak haza, a Tanító-képzőre. Wolhyniából írja az egyik: A zsidó preparandista mindig kitesz magáért és mindenütt dicsőséget szerez az intézetnek“.

És mindezen adatokon kívül egyéb dokumentumok ezrei sorakoznak fel hadirendben az Archivum polcain, — a Hadsegélyző Hivatal köszönő írásai, — a háboru alatt megjelent zsidóvonatkozású magyar és külföldi sajtótermékek, lapközlemények tömege, — azután az egyes hadszínterekről lelkes tudósítók írásai, valóságos szépirodalmi termékek, melyek közül néhányat az Almanachban látunk viszont, köztük héber naplótöredéket és héber verseket is, — zsidó katonák, írók és művészek levelei, a *Múlt és Jövő*-höz intézett intim háborus adatokkal, melyek ezidőszerint még nem közölhetők, — mellettük a fotográfiák tömegei, egyes községek az elesetteknek és kitüntetteknek valóságos arcképcsarnokát küldték be, orosz-zsidó foglyok képei, háborus vonatkozású reliquiák, felvételek feldúlt magyarországi zsinagógákról, végül a gazdag háborus irodalom, az imák és prédikációk gyűjteménye, melyeknek száma egyre gyarapodik.

Néhány szót még a gyűjtőkről. A zsidó felekezeti intelligencia elite-je végzi ezt a nehéz és fáradságos munkát, rabbik, tanítók, hitközségi elnökök, jegyzők és magánosok is. Ezek a férfiak gyűjtik egybe községük háborus adatait, a bevonult zsidó katonák lajstromát, ezek küldik be az elesettek, a kitüntetettek neveit, történetét, érdemeit, arcképét és zsidó katonák érdekesebb tábori leveleit. Érdemes munkájukat örömmel és odaadással végzik és kísérő leveleikből kiérződik a lelkesedés ezen a zsidóság összességét és jövőjét érintő munkán, mikoron is zsidó fiúk a négy világtáj felé harcolnak a magyar név dicsőségéért, Rigától Egyiptomig, Páristól Luckig.

Legnagyobbbrészt pedig a zsidó tanítóság vállain nyugszik az adatgyűjtés nehéz munkája, a tanítóknak, kiknek sokoldalú elfoglaltsága eléggé ismeretes. Meghatódva olvassuk az Archivum adatai között, *Stern* Ábrahám elnök jelentésében, hogy mily nagyarányú a tanítóság tevékenysége a háboru ideje alatt s hogy a Tanítóegyesületnek mily súlyos feladatokat kellett és kell teljesítenie. De azal, hogy a gyűjtést, bár nehéz viszonyok között is, elvégzik, emelkedik munkájuk belső értéke. „38 évi gondterhes és fáradságos működés van hátam megett és bevonult kartársamat is nekem kell helyettesítenem“, írja az egyik tanító. Egy apró község tanító-

jának leveléből pedig ez a megható adat zokog ki: „Fájdalom, egyetlen adatom van csak: az, hogy a fiam, a fiam elesett“. És a gyűjtők munkája nem könnyű munka. Ügyelniök kell a beküldött adatok megbízható és hiteles voltára, sok helyütt pedig egyeseknek indolenciájával, sőt egyenes vonakodásával kell megküzdeniök.

Mikor tiszasülyi *Polnay* Jenő felvetette a Mult és Jövöben a Magyar Zsidó Hadi Archivum eszméjét, és áldozatkész lelkesedéssel és energikus buzgalmával a nagy terv megvalósításába fogott, bizonyára ő maga is tisztában volt a nehézségekkel, amelyekkel egy ilyen ideális vállalkozásnak megküzdenie kell. Tudhatta, hogy évek súlyos munkája kecsegtethet csak eredménnyel és az ut, amelyet az eszmének a megvalósulásig tennie kell, tele van akadályokkal, amiket csak nagy erőfeszítéssel lehet majd elhárítani.

Am, minden nehézségek ellenére, a nagy munka ernyedetlenül folyik. Ömlenek, egyre ömlenek az adatok tömegei a kemény, barna födelek alá. És mi látjuk, lelki szemünkkel, amint a szent, öreg, zsidó papok az írósztalukhoz ülepednek, felteszik az ókulárét, és lelkesedve írják a nagybetűs leveleket az Archivumnak, a talmud fóliánsok közül, és belepeli az íveket a szentkönyvek szentséges párázata.

